

Comparison of The Meaning of the Letter ‘Lām’ in Verse 179 of the al-A’raaf Chapter from the Perspectives of Fakhr Razi and Jawadi Amoli*

Hossein Rafiei¹ and Mohsen Habibi²

¹ Level 1 Seminary Student, Seminary of Ayatollah Mujtahidi Tehrani, Tehran, Iran (**corresponding author**). Email: hossein.rafiee2005@gmail.com

² Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: Mohsenhabibi212@gmail.com

Abstract

Interpreters have proposed three meanings for the letter ‘lām’ in the phrase “*wa laqad dhara’na li-jahannam*” (And certainly We have created for hell; 7: 179): goal, outcome, and secondary goal. This is while theological perspectives have played a role in determining each of these meanings.. Fakhr Razi interprets ‘lām’ as meaning “goal,” drawing on the deterministic view of the Ash’arites in his interpretation of the verse. Ayatollah Jawadi Amoli interprets ‘lām’ as meaning “outcome” and incorporates the “*Amrun baynal-amrayn*” (a middle course between two extremes) perspective of the Shiite Twelver school in his exegesis. As mentioned, the literary analyses provided are based on the theological approaches of these two exegetes. This study conducts a comparative examination of Fakhr Razi and Jawadi Amoli’s views on the meaning of ‘lām’ in the aforementioned verse. To arrive at the correct meaning of ‘lām’, the study first explores the views of the exegetes on other verses related to the purpose of creation. It then analyzes the approaches of Fakhr Razi and Jawadi Amoli. Based on this research, the meaning of “outcome” for ‘lām’ in verse 179 of the al-A’raaf Chapter is found to be correct.

Keywords: Verse 179 of al-A’raaf, meanings of the letter ‘lām’, the purpose of creation

* Received 2 December 2023; Received in revised from 5 March 2024; Accepted 11 March 2024; Published online 20 November 2024

Cite this article: Rafiei, H., & Habibi, M. (2024). Comparison of the Meaning of the Letter ‘Lām’ in Verse 179 of the al-A’raaf Chapter from the Perspectives of Fakhr Razi and Jawadi Amoli. *Comparative Interpretation Research*, 10(2), 249-269. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10449.2314>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The meanings of letters in the Arabic language play a significant role in understanding the concept of a sentence. The difference in the understanding of belief-related verses in the Quran often leads to theological disagreements. The letter '*lām*' before "*Jahannam*" in "*wa laqad dhara'na li-jahannam*" (And certainly We have created for hell; 7: 179) is one of those letters that has caused divergent interpretations of the verse and, consequently, differing theological views. Fakhr Razi has interpreted this '*lām*' as meaning "goal," while in contrast, Jawadi Amoli has chosen "outcome" as its meaning. The selection of these meanings by both exegetes is rooted in their respective theological inclinations.

Fakhr Razi's View on the Meaning of '*Lām*'

Fakhr al-Din al-Razi (1420 AH) interpreted the '*lām*' in question as meaning "goal" (vol. 15, p. 408). He then established the Ash'arite perspective on the creation of humanity upon this foundation. The Ash'arites view human creation as deterministic. According to them, if God creates someone for Paradise, they will inevitably enter Paradise, and their damnation is impossible. Similarly, a person created for Hell is compelled to commit sins and will never enter Paradise. By choosing the meaning of "goal," Fakhr Razi understood the verse to refer to those whose creation is intended for Hell, and their salvation is impossible. In interpreting this verse, he also took into account five objections raised by the Mu'tazilites. Among these, the most significant objection was the inconsistency of this verse's meaning with other verses in the Quran. Fakhr Razi did not resolve this contradiction but instead referenced two verses that aligned with his own viewpoint. Several other commentators, in agreement with Fakhr Razi, have explained the verse in a similar manner, interpreting the '*lām*' as meaning "goal" (for example, see Tabari, 1991, vol. 9, p. 89; Ibn Abi Hatim, 1998, vol. 5, p. 1621; Samarqandi, 1995, vol. 1, p. 568; Maturidi, 2005, vol. 5, p. 94).

Jawadi Amoli's View on the Meaning of '*lām*' in the Verse

Jawadi Amoli (1392 SH) interpreted the '*lām*' in this verse as meaning "outcome." This choice of meaning is based on the "*Amr Baynal-Amrayn*" (a middle course between two extremes) perspective in the verse. However, since the Mu'tazilites also selected this meaning for '*lām*', he also pointed out the differences between the Shiite and Mu'tazilite viewpoints. Additionally, in light of Allamah Tabatabai's interpretation of this verse, in which he chooses the meaning of "secondary goal" for '*lām*', Jawadi Amoli emphasized the common basis of their views but noted that he considered this interpretation as lacking literary support (vol. 31, pp. 222-246).

The meaning of “outcome” in this context focuses the verse on a part of human life where an individual acts independently and bears the consequences of their actions. This interpretation does not eliminate divine agency from human life, preventing a belief like that of the Mu'tazilites. At the same time, it does not extend divine agency to the extent that it leads to the determinism of the Ash'arites. Therefore, by selecting this meaning, a suitable foundation for the application of the “*Amr Baynal-Amrayn*” concept is provided in the verse.

Conclusion

In the interpretation of verse 179 of the al-A'raaf Chapter, Fakhr Razi chose the meaning of “goal” for the '*lām*', a choice that has led to numerous issues. Jawadi Amoli, on the other hand, interpreted the '*lām*' as meaning “outcome.” In the continuation of his interpretation, he discusses the historical background of the disagreement in determining the meaning of '*lām*' in this verse and justifies the meaning of “outcome” based on the exegesis of the “Quran through the Quran” method. Furthermore, in other verses on the same subject, he explained the Twelver Shiite approach in a way that did not create any conflict with this interpretation. This interpretation, with the points outlined, is superior to the “secondary goal” meaning suggested by Allamah Tabatabai because it can be scientifically proven independent of the theological perspective of the Shiites. Additionally, the commonality between Jawadi Amoli and the Mu'tazilites in selecting the meaning of “outcome” does not lead him to adopt a delegative (*tafwīdhī*) approach.

References

- Fakhr Razi, M. (1999). *Tafsir al-Kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Abi Hatam, A. R. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. (A. M. Tayyib, Ed.). Maktabat Nizar Mustafa Tabar. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2000). *Tafsir Tasnim, vol. 1*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2013). *Tafsir Tasnim, vol. 31*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2016). *Tafsir Tasnim, vol. 35*. Esra Publications. [In Persian].
- Maturidi, M. (2005). *Ta'wilat Ahl al-Sunnah*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir al-Samarqandi al-musamma Bahrul 'Ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Seydi, M., Mansouri, E. & Bayat, M. (2015). Comparative Study of the Problem of Absolute Determination in Fakhr Razi's Tafsir al-Kabir (the Large Commentary) and Allamah Tabatabai's Tafsir al-Mizan (the Criterion Commentary). *Comparative*

Interpretation Research, 1(1), 75-94. <https://doi.org/10.22091/ptt.2015.532> [In Persian].

Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].

Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].

معنای «لام» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف: بررسی تطبیقی دیدگاه فخر رازی و جوادی آملی*

حسین رفیعی^۱ و محسن حبیبی^۲

^۱ طلبه سطح یک، حوزه علمیه آیت الله مجتهدی تهرانی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

hossein.rafiiei2005@gmail.com

^۲ دانشیار، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه:

Mohsenhabibi212@gmail.com

چکیده

مفسران برای «لام» پیش از «جهنم» در عبارت «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ» (اعراف: ۱۷۹) سه معنا را بیان کرده‌اند: غایت، عاقبت و غایت تبعی؛ این درحالی است که در تعیین هریک از این معانی دیدگاه‌های کلامی دخالت داشته است. فخر رازی «لام» را به معنای «غایت» گرفته و در این باره از دیدگاه جبرگرایانه اشاعره در تفسیر آیه بهره برده است. آیت الله جوادی آملی «لام» را به معنای «عاقبت» دانسته و در تفسیر آیه به دیدگاه «أَمْرٌ بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ» نزد امامیه توجه نموده است. همچنان که اشاره شد، تحلیل‌های ادبی ذکر شده بر رویکرد کلامی این دو مفسر بنا شده است. مطالعه حاضر به بررسی تطبیقی دیدگاه فخر رازی و جوادی آملی در معنای «لام» در آیه پیش گفته پرداخته است. برای دستیابی به معنای درست «لام»، ابتدا به طرح دیدگاه مفسران در تبیین سایر آیات هدف خلقت پرداخته است. سپس رویکرد فخر رازی و جوادی آملی مطالعه شده است. براساس این پژوهش، معنای «عاقبت» برای «لام» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف صحیح است. کلیدواژگان: آیه ۱۷۹ اعراف، معانی حرف «لام»، هدف خلقت

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱ | بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵ | پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰

استناد: رفیعی، حسین؛ و حبیبی، محسن. (۱۴۰۳). معنای «لام» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف: بررسی تطبیقی دیدگاه فخر رازی و جوادی آملی. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۲)، ۲۴۹-۲۶۹. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10449.2314>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

وجوه اعرابی و ترکیبی آیات قرآن بر معنای آنان تأثیر می‌گذارد. گاهی اختلافات معنایی موجب برداشت‌های کلامی متفاوت از آیه می‌شود. گاهی نیز اعتقادات مفسر در انتخاب یکی از وجوه معنایی و ترکیبی اثر می‌گذارد. البته صحت وجه انتخاب‌شده در گرو استدلال ادبی بر آن معناست. بنابراین ترکیب‌های متعدد و مُجاز ادبی در یک متن موجب می‌شود تا پیش‌فرض‌های مختلف اعتقادی در فهم آن متن دخالت داده شود. تبیین دیدگاه قرآنی در مورد «هدف خلقت» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف وابسته به معنای «لام» در عبارت «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ» است، زیرا معنای «لام»، نحوه تعیین هدف الهی برای خلقت انسان را تبیین می‌نماید (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۱، ص ۲۲۲). به طوری که مفسران مدارس اعتقادی اسلامی، با برگزیدن یکی از معانی محتمل «لام»، مفهوم آیه را در راستای تأیید اعتقاد خویش جهت‌دهی می‌کنند.

در مطالعه حاضر سعی خواهد شد در مورد معنای «لام» موجود در این آیه دیدگاه فخر رازی و آیت‌الله جوادی آملی طرح و مقایسه شود. فخر رازی در تفسیر مفاتیح الغیب دیدگاه کلامی اشاعره را مدنظر قرار داده و آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم و مجموعه تفسیر موضوعی به انطباق دیدگاه امامیه بر مفهوم این آیه پرداخته است. البته، همراه تبیین دیدگاه این دو مفسر، به توضیح رویکرد معتزله و علامه طباطبایی نیز اشاره خواهد شد. معیار نقد این دو تفسیر انطباق و هماهنگی مفهوم این آیه با سایر آیات مرتبط با هدف خلقت انسان است. اهمیت و ضرورت این مسئله در دستیابی به تفسیر غیرجانبدارانه از آیه و برداشت کلامی صحیح است.

پیشینه پژوهش

در بررسی معنای «لام» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف با رویکرد ادبی-کلامی تاکنون کتب و مقالات متعددی نوشته شده است. آسه (۱۳۹۲) در نقش علم نحو در تفسیر قرآن کریم یکی از عوامل اختلاف مفسران را گرایش فقهی دانسته است. در مطالعه حاضر، ضمن استفاده از این اثر، سعی شده تا از منظر علم کلام به آیه توجه شود. صیدی و همکاران (۱۳۹۴) در «بررسی تطبیقی مسأله جبر در تفسیر کبیر فخر رازی و تفسیر المیزان علامه طباطبایی» دیدگاه فخر رازی در مورد تفاسیر آیات مرتبط با جبر را ذیل سه دسته آیات خالقیت الهی، جاعلیت الهی و جبری بودن ایمان و کفر توصیف کرده‌اند. سپس براساس تفسیر المیزان به نقد توضیحات فخر رازی در این آیات پرداخته‌اند. افزون بر این

موارد به ایراد تعارض این تفسیر فخر رازی در این آیات با سایر آیات قرآن که در مورد اختیار آدمی هستند اشارهٔ مجملی شده است. از این مقاله در تعیین آیات مورد بحث و نحوهٔ انطباق تفاسیر با رویکردهای کلامی استفاده شده است. اما در مطالعهٔ حاضر، در کنار موضوعات مختلف، جنبهٔ ادبی این آیه مورد نظر قرار گرفته است.

روش پژوهش

پرسش اصلی این مقاله دستیابی به تفسیر و معنای معیار از آیه ۱۷۹ سوره اعراف مبتنی بر روش تفسیری قرآن با قرآن است. از این رو در بخش اول مقاله به تبیین منشأ اختلاف دو مفسر با تأکید بر توضیح و اثبات «تأثیر کلام بر ادبیات» پرداخته شده است. در بخش دوم، دیدگاه فخر رازی براساس تفسیر مفاتیح الغیب به همراه اشکالات وارد شده بر آن تبیین خواهد شد. سپس در بخش سوم دیدگاه آیت الله جوادی آملی در آیه ۱۷۹ سوره اعراف تبیین می‌شود؛ به علاوه اینکه، نسبت تفسیر ایشان، با دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان و رویکرد معتزله، بررسی می‌شود. این بررسی بر نحوهٔ به کارگیری دیدگاه «امر بین الأمرین» و استفاده از ظرفیت ادبی موجود، در تفسیر این آیه تمرکز دارد. در بخش پایانی، براساس مطالعهٔ تطبیقی دو دیدگاه به انتخاب معنای صحیح «لام» و ارائهٔ ترجمه و تفسیر مطابق بر آن پرداخته می‌شود.

منشأ اختلاف تفسیری فخر رازی و آیت الله جوادی آملی

اختلاف دیدگاه دو مفسر در تبیین یک آیه ریشه در عوامل مختلفی دارد. از آن جمله می‌توان به عوامل نحوی، گرایش فقهی یا اعتقادی، اختلاف معنایی و توجه به سیاق اشاره نمود (آسه، ۱۳۹۲، ص ۱۸۳، صص ۱۹۲-۱۹۸). هر چند می‌بایست تا حد امکان از دخالت گرایش‌های علمی و کلامی در توضیح و تفسیر قرآن جلوگیری کرد، اما تأثیر این گرایش‌ها در تفسیر قرآن امکان دارد و این تأثیر در مواردی واقع شده است که می‌توان به آیهٔ وضو (حسن، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۴۰۲؛ آسه، ۱۳۹۲، ص ۱۹۵)، آیهٔ اکمال (ابن هشام، بی تا، ج ۱، ص ۵۰) و آیهٔ ولایت (موحدی، ۱۳۸۸، ص ۱۵۲) اشاره نمود. در آیات پیش گفته، گرایش فقهی یا کلامی ادب‌دانان و مفسران در توضیح آیه اثرگذار بوده و از علوم مرتبط به تفسیر همچون ادبیات عرب به عنوان ابزاری برای اثبات گرایش‌های مکتبی از قرآن استفاده شده است. گرایش اعتقادی متفاوت باعث شده مفسران در انتخاب معنای لام در عبارت مورد بحث اختلاف داشته باشند؛ از این رو برای دستیابی به ترجمهٔ صحیح این عبارت، ابتدا گرایش کلامی دو مفسر توضیح داده می‌شود و سپس

به اثبات تأثیر این منشأ در اختلاف میان آن‌ها در تفسیر آیه ۱۷۹ سوره اعراف پرداخته خواهد شد. تفاوت مفسران در توضیح این آیه قابل‌بازگشت به سه مذهب کلامی اشاعره، معتزله و امامیه است، زیرا هریک از آن‌ها، متناسب با گرایش کلامی خود در مبحث جبر و اختیار و هدف خلقت، این آیه را تفسیر کرده‌اند (نک، طوسی، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۱۷۹؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۵، ص ۴۰۸). ایشان سعی کرده‌اند تا با استفاده از ظرفیت ادبی آیه، به‌ویژه معنای «لام»، دیدگاه کلامی خود را بر آیه تحمیل کنند (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۱، ص ۲۲۲). این در حالی است که قواعد ادبیات عرب برای فهم کلام فصیح ادبی و پیشگیری از خطا در سخن وضع شده است (بهاء‌الدین عاملی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۵۶۹؛ مدنی، بی‌تا، ص ۴۴؛ تفتازانی، ۱۳۹۸، ص ۲۶) و رعایت غیرجانب‌دارانه این قواعد از سوی ادب‌دانان و مفسران با هر گرایش اعتقادی و مذهبی ضرورت دارد. مفسر می‌بایست مقصود صحیح قرآن را درک نموده، نه اینکه بر پایه کلیشه‌های اعتقادی حاکم بر ذهن خود، برداشت موافق با مذهب خویش را بر قرآن تحمیل کند و متن آن را جانب‌دارانه درک نماید. یکی از مناسب‌ترین راه‌حل‌ها در این زمینه انطباق برداشت به‌دست‌آمده از یک آیه بر سایر آیات قرآن است. در صورت موافقت دیدگاه با تمامی آیات هم‌موضوع، صحت آن دیدگاه اثبات می‌گردد.

دیدگاه فخر رازی درباره آیه ۱۷۹ سوره اعراف و نقد آن

دیدگاه فخر رازی درباره آیه ۱۷۹ سوره اعراف

فخر رازی (۱۴۲۰ ق) ابتدا به انتخاب معنای غایت برای «لام» پرداخته و سپس، مبتنی بر مفهوم به‌دست‌آمده از آیه، دیدگاه کلامی اشاعره را بر این آیه منطبق ساخته است. براساس این انطباق، میان قرآن و دیدگاه کلامی اشاعره جبر در هدف خلقت و نظریه خلق اعمال با این آیه اثبات می‌شود (ج ۱۵، ص ۴۰۸). وی در ادامه تفسیر خود اشکالات احتمالی معتزله بر تفسیر خویش را مطرح نموده و به برخی از آن‌ها پاسخ داده است.

متکلمان اشعری در مورد افعال انسان معتقد به جبر هستند (تفتازانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴، ص ۲۲۵) و می‌کوشند برای اثبات دیدگاه مذهب کلامی خود، از کتاب و سنت دلیل آورند. از همین رو، انتخاب معنای «غایت» برای لام در این آیه به‌عنوان یکی از دلایل اشاعره در مورد جبر مورد استناد قرار گرفته است، زیرا معنای «غایت» به روشن ساختن هدف فاعل از انجام فعل و نتیجه آن اشاره دارد.

انتخاب این معنا در ترجمه آیه مورد بحث تأثیر می‌گذارد و ترجمه آن این‌گونه می‌شود: «قطعاً بسیاری از جن و انس را برای جهنم آفریدیم» (آیتی، ۱۳۷۴، ص ۱۴۲؛ پاینده، ۱۳۵۷، ص ۱۴۲؛ الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۰، ص ۱۷۴؛ انصاریان، ۱۳۸۳، ص ۱۷۴؛ پورجوادی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷۳). این مفهوم در تفسیر نیز اثر گذاشته، به طوری که از آن، خلقت جبری بسیاری از انس و جن برای جهنم و بی‌اختیاری آنان در تغییر این سرنوشت برداشت خواهد شد (برای نمونه، نک طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۸۹؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۱۶۲۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۵۶۸؛ ماتریدی، ۱۴۲۶ق، ج ۵، ص ۹۴؛ ابن قدامه، بی‌تا، ص ۲۳۷). معنای «غایت» در «لام» به هدف حقیقی فاعل از انجام فعل اشاره می‌نماید که در این صورت، هدف حقیقی خداوند از خلقت بسیاری از جن و انس جهنمی بودن ایشان خواهد بود و خداوند آنان را به همین هدف و سرانجام آفریده است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۵، ص ۴۰۸).

فخر رازی (۱۴۲۰ق)، برای اثبات معنای «غایت» برای «لام» و در پی آن، اثبات دیدگاه جبرگرایانه از آیه، به پنج دلیل اشاره کرده است:

۱. معنای «غایت» از الفاظ ظاهری آیه به دست می‌آید، در حالی که سایر معانی نیازمند تقدیر خواهند بود.
۲. اطلاع‌دهی خداوند مبنی بر جهنمی بودن کسی به معنای تغییرناپذیری آن است، زیرا خبر الهی ناشی از علم اوست. تغییر در این خبر مستلزم تکذیب خبر الهی و تبدیل شدن علم او به جهل است. به دلیل محال بودن این دو، تغییر در علم الهی رخ نخواهد داد.
۳. گرایش انسان به یکی از طرفین ایمان و کفر دارای اولویتی نیست؛ پس گرایش به هر سو، معلول «خلق عمل»^۱ خداست که به صورت جبری رخ می‌دهد؛ بنابراین، جبر الهی موجب ترجیح یکی از طرفین در دوگانه ایمان و کفر است.

^۱ نظریه‌ای که از سوی فخر رازی مطرح گشته و فحوای آن عدم ترجیح فعل یا عدم فعل و لزوم وجود راجح خارجی برای یکی از طرفین است. برای اطلاع بیشتر در این باره نک ارشد ریاحی (۱۳۹۰) و تقی‌زاده و ده‌پهلوان (۱۳۹۰).

۴. اگر خلقت الهی در همه انسان‌ها برای بهشت باشد، جهنمی شدن افراد نشانه قدرت بیشتر اراده عبد نسبت به اراده مولا است. به دلیل غیرمعقول بودن این نشانه، خلقت برخی برای بهشت و برخی دیگر برای جهنم بوده است و بندگان امکان تغییر در آن را ندارند.

۵. انسان در اثر عقل خود، خواستار بهشت و ایمان است و جهنم را نامطلوب می‌انگارد؛ پس کافر گشتن و جهنمی شدن برخلاف قصد اوست؛ بنابراین می‌بایست جهنمی شدن او از جانب خدا باشد (ج ۱۵، ص ۴۰۸).

نقدهای معتزله بر تفسیر فخر رازی و پاسخ‌های او

معتزله بر تفسیر فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در اخذ معنای غایت از «لام» در این آیه، پنج اشکال ادبی و کلامی مطرح کرده‌اند:

۱. با انتخاب معنای «غایت»، محتوای این آیه با آیات دیگری (برای نمونه، نساء: ۶۴، فرقان: ۵۰، حدید: ۹، ابراهیم: ۱۰) که در آنها اهداف خلقت ذکر شده و در آنها دستیابی به فرجام زندگی در گرو عملکرد اختیاری فرد تعیین شده در تعارض قرار می‌گیرد. از منظر معتزله، برای حل این تعارض لازم است «لام» به معنای «عاقبت» در نظر گرفته شود.

۲. در برخی آیات به «نعمت همگانی» اشاره شده است. معنای غایت برای «لام» در واقع به این معناست که خلقت اولیه کسی برای جهنم است و این امر با پذیرش نعمت الهی توسط همگی مخلوقات در تناقض بوده و امری ممتنع است، زیرا فرد خلق شده برای جهنم از ابتدا نمی‌تواند از نعمت‌های الهی بهره‌مند گردد.

۳. «جهنم» در این آیه به معنای اسم مکان معین به کار نرفته و نباید تنها به ظاهر لفظ «جهنم» توجه شود، بلکه مقصود از آن «افعال جهنم‌ساز» است. به همین جهت، همچون این مورد که برای رفع اشکال ظاهر آیه ترک شده، برای حل دو اشکال قبل نیز با ترک ظاهر لفظی آیه، تقدیری در نظر گرفته می‌شود.

۴. بر فرض جبری بودن انحراف افراد، مذمت آنان بی‌معنا خواهد بود؛ زیرا، بنابر دیدگاه اشاعره، این افراد مجبور به کار بد بوده‌اند و اعمال ناشایست آنان توسط خدا زمینه‌سازی شده، درحالی‌که در آیاتی ایشان از سوی خداوند مذمت شده‌اند و این مذمت نشانه جبری نبودن انحراف این افراد است.

۵. در صورتی که جهنم هدف خلقت انسان باشد، «استدراج»^۱ فایده‌ای نخواهد داشت، زیرا مخلوق از ابتدا برای جهنم آفریده شده است؛ بنابراین در جهنمی شدن او تدریجی وجود ندارد؛ پس معنای غایت برای «لام» با آیات ۱۷۸ سوره آل عمران، ۱۸۲ سوره اعراف و ۴۸ سوره حج در تعارض است، زیرا در این موارد به نقش تدریج در جهنمی شدن انسان اشاره شده است (ج ۱۵، ص ۴۰۹).

فخر رازی (۱۴۲۰ ق) سعی کرده به اشکالات معتزله سه پاسخ دهد.

۱. تأویل آیه در جایی قابل اعتناست که حمل آیه بر ظاهر آن امتناع عقلی داشته باشد. به همین جهت تبیین آیه با تأویل نیازمند دلیل است. بنابراین در این عبارت، که دلیلی بر استفاده نکردن از ظاهر آیه وجود ندارد، تأویل آیه عبث خواهد بود.

۲. برداشت از ظاهر این آیه با عرضه شدن به تعداد زیادی از آیات قرآن دارای تناسب خواهد بود. فخر رازی آیه ۱۷۸ و ۱۸۲ سوره اعراف را از جمله آیات عرضه شده دانسته است.

۳. برای تبیین این عبارات ضروری است تا قید «ما يرجع إلى مصالح الدین» را در بیان تأویل آیه لحاظ نماییم، چراکه کفار مصالح دنیوی خود را با قلب و چشم و گوش ادراک می‌کنند (ج ۱۵، ص ۴۱۰). اما از ادراک آنچه مرتبط با مصلحت دینی آنهاست محروم‌اند. در پاسخ‌های فخر رازی به معتزله اشکالاتی دیده می‌شود:

۱. فخر رازی در تقدیر گرفتن در عبارت اول آیه را به دلیل امتناع عقلی نادرست دانسته است. برخلاف این سخن، خودش، در ادامه آیه، تقدیر «ما يرجع إلى مصالح الدین» را ضروری دانسته، در حالی که این تقدیر دارای امتناع عقلی بوده و با ظاهر ناسازگار است.

۲. هر چند وی از روش تطبیق با آیات دیگر برای اثبات دیدگاه خود بهره برده است، این تطبیق دو اشکال دارد: یکی اینکه، تطبیق به صورت تام در تمامی آیات هدف خلقت انجام نپذیرفته و دیگر اینکه، در پاسخ به آیات مطرح شده از سوی معتزله، برداشت از این آیات اصلاح نگردیده، بلکه به آیات دیگری استناد شده است.

^۱ «استدراج» یعنی گرفتاری تدریجی افراد کافر به عذاب (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۳۲).

۳. نفرت درونی در انسان و تأثیر آن بر نداشتن عملکرد توسط قلب، گوش و چشم ریشه در اختیار آدمی دارد. فخر رازی (۱۴۲۰ ق) به تأثیر نفرت بر عملکرد نادرست ابزارهای شناخت اشاره می‌کند، درحالی‌که این اعتقاد با مبنای جبرگرایانه فخر رازی تعارض دارد (ج ۱۵، ص ۴۰۸).

همچنین فخر رازی، به برخی از اشکالات معتزله پاسخ نداده است. یکی اینکه، تعارض موجود میان تفسیر آیه مورد بحث با معنای «غایت»، با سایر آیات هم موضوع رفع نشده است. همچنین، به اشکال بیهودگی آیات نعمت همگانی، در صورت اعتقاد به خلقت اولیه برای جهنم، و قبح مذمت خدا نسبت به انسان بی‌اختیار از بابت عملکرد نادرستش پاسخی نداده است.

سایر اشکالات موجود در تفسیر فخر رازی از آیه ۱۷۹ سوره اعراف

غیر از پنج اشکال معتزله بر معنای غایت برای لام، از دید مکتب امامیه سه اشکال دیگر به تفسیر فخر رازی و پاسخ‌های او قابل طرح است:

۱. محل استفاده از اصالت عدم تقدیر در جایی است که در مراد متکلم شک وجود داشته باشد (مظفر، ۱۳۸۵، ص ۴۸)، درحالی‌که براساس آیات موضوعی «هدف خلقت»، ضروری است تا برای ایجاد نشدن تعارض میان آیات، مراد خداوند در آیه مورد بحث براساس در «تقدیر» چیزی فهم شود (معرفت، ۱۴۴۲ ق، ج ۳، ص ۱۵۹).

۲. همچون فخر رازی مکتب امامیه نیز براساس آیات الهی، کفر را امری غیر عقلانی می‌داند؛ اما در اینکه خداوند با وصف «رئیس العقلانی» (ابن سینا، ۱۴۰۴ ق، ص ۳۵۷) برخی از مخلوقات را مجبور به امری غیر عقلانی همچون کفر نماید، اشکال وجود دارد، زیرا براساس قاعده سنخیت فلسفی (طوسی، ۱۳۵۷، ص ۱۲۲-۱۲۷) کافر کردن مخلوقات از سوی خداوند با اتصاف به عقل ناممکن است.^۱

۳. انحراف یک موجود از لحظه ابتدایی خلقتش با کلیت داشتن نعمت الهی در تعارض است. این موضوع با محتوای آیاتی همچون ۱۵۶ سوره اعراف و ۷ غافر و وسعت رحمت رحمانیه تعارض دارد (جوادی آملی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۹۳).

^۱ البته، این قاعده مورد مخالفت فخر رازی (۱۴۱۱ ق) قرار گرفته است (ج ۱، ص ۴۶۸).

علاوه بر این سه اشکال ادبی، براساس مکتب امامیه می‌توان پنج اشکال کلامی نیز بر تفسیر و پاسخ‌های

فخر رازی وارد دانست:

۱. خیردهی خداوند از جهنمی بودن برخی افراد مانع اختیار آنان نیست (ملاصدرا، ۱۴۲۰ ق، ص ۲۷۱)، زیرا این پیش‌بینی عاقبت افراد براساس صفات موجود آن‌هاست و این امر موجب سلب اختیار نمی‌شود.
۲. با خلقت افراد برای جهنم مفاهیم دینی‌ای همچون توبه، اصلاح، رشد، ترغیب، خوف و رجاء اشاره شده در آیات قرآنی بی‌معنا خواهد شد. به همین جهت جهنمی شدن افراد، به‌طور تعیینی از سوی خداوند نیست، بلکه به‌صورت تعیینی و با اراده خود آنها صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر، برخی از انسان‌ها با عملکرد خود در دسته منحرفان وارد می‌شوند.
۳. در ترجیح کفر و ایمان، نیازی به ترجیح جبری خداوند نیست، بلکه این ترجیح توسط عوامل دیگری صورت می‌گیرد. برخی از این عوامل عبارت‌اند از فطرت، هدایت انبیاء و عدمی بودن شرور (مطهری، ۱۳۹۹، ص ۱۱).
۴. اراده خداوند بر اختیار انسان در حق و باطل تعلق گرفته است. جهنمی یا بهشتی شدن هر فرد نشان از غلبه اراده عبد بر مولا نیست، زیرا اراده مولا «اختیار» عبد بوده است و این اراده با انتخاب یکی از طرفین محقق می‌شود.
۵. فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در تفسیر خود «تقدیر» و «جبر» را به یک معنا دانسته است (ج ۱۵، ص ۴۰۸)، در حالی که تقدیر اراده کلی خداوند نسبت به مخلوقات است (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۱۱۷) و مترادف دانستن آن با «جبر» درست نیست.

دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی در آیه ۱۷۹ سوره اعراف

آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر آیه ۱۷۹ سوره اعراف از دیدگاه امامیه استفاده نموده است. وی ابتدا به توضیح اختلاف مفسران در تعیین معنای «لام» در عبارت «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ» پرداخته و سپس براساس نظریه «أمر بین الأمرین» امامیه در بحث جبر و اختیار، معنای «عاقبت» را برای «لام» برگزیده است. وی برای اثبات دیدگاه کلامی خود در کنار استفاده از ادله فلسفی، از سایر آیات هم‌موضوع با آیه ۱۷۹ سوره اعراف نیز استفاده نموده و همچنین در مورد

وقوع ادبی معنای «عاقبت» برای «لام»، به آیات و روایاتی اشاره داشته است. در پایان نیز تفاوت‌های دیدگاه معتزله و امامیه در عین وحدت در انتخاب معنای «عاقبت» را متذکر شده است.

ادبا از معنای «عاقبت» به «صیروت» و «اختصاص بغیر الملكية» (استرآبادی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۲۸۴) و «مأل» تعبیر کرده‌اند (یمنی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۶۸؛ ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۱۳). وجه تسمیه این معنا به «صیروت» این است که در «قابل» رخدادی واقع شده که فاعلیت فاعل در آن اثری نداشته و بلکه عامل درونی «قابل» باعث ایجاد این پدیده شده است (دسوقی، ۲۰۰۷، ج ۲، ص ۱۸). همچنین برگزیدن نام «عاقبت» برای این معنا، به خاطر تمرکز این معنا از «لام» بر وضعیت پایانی (سرانجام) «قابل» است، که این وضعیت یا در اثر فاعلیت فاعل ایجاد و یا در پی عوامل درونی قابل محقق شده است.

تأثیر این معنا در ترجمه و تفسیر آیه موردبحث به وضوح قابل‌رؤیت است. در این حالت، آیه به صورت «عاقبت بسیاری از جن و انس جهنم است» ترجمه می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۵، ص ۴۰۲؛ ارفع، ۱۳۸۱، ص ۱۷۴؛ ملکی، ۱۳۹۷: ص ۱۷۴). این معنا در تفسیر نیز تأثیر خواهد داشت؛ با این معنا «سوء اختیار» از سوی انسان‌ها علت جهنمی شدن محسوب می‌شود. همچنین «رحمت‌دهی الهی» به‌عنوان مقصد اصلی خلقت به حساب می‌آید. با این دیدگاه، وجود راهنمایان بیرونی (انبیا) و درونی (فطرت) معنا می‌یابند (جصاص، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۲۱۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۷۷۱).

متکلمان امامیه تلاش کرده‌اند به آیات قرآن دید مجموعه‌ای داشته باشند و برای مصونیت از مخالفت برخی از آیات با دیدگاهشان، رویکرد میانه‌ای را در جبر و تفویض در پیش گرفته‌اند (اکرمی، ۱۳۸۶، صص ۱۴۸-۱۷۵) و اراده خداوند و انسان را در طول یکدیگر لحاظ کرده‌اند، به این صورت که با استفاده از تعالیم امامان خود در مسئله جبر و اختیار معتقد به «امر بین الأمرین» شده‌اند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۳۷۱). از این رو آنها سعی کرده‌اند در این آیه با تعیین معنای «عاقبت» برای لام از مخالفت این آیه با دیگر آیات همچون ۵۶ سوره ذاریات و ۱۱۹ هود جلوگیری کرده و به اثبات دیدگاه «امر بین الأمرین» از این آیه بپردازند.

در همین راستا جوادی آملی (۱۳۹۲) «لام» را در آیه ۱۷۹ سوره اعراف به معنای «عاقبت» دانسته و در ادامه به تبیین دلایل خود در انتخاب این معنا و رد دیدگاه دیگر پرداخته است. ایشان پس از تبیین سه وجه معنایی «لام» (غایت، عاقبت، غایت تبعی)، به معنای «غایت» پنج اشکال وارد می‌کند.^۱

۱. معنای «غایت» به هدف‌داری خلقت اشاره دارد، درحالی‌که اشاعره معتقد به بی‌هدفی افعال الهی هستند (ج ۳۱، ص ۲۲۲). به همین دلیل، گزینش این معنا پیش از اینکه با هدف خلقت از منظر امامیه و معتزله تعارض یابد، در درون اعتقادات اشاعری، ایجاد دوگانگی می‌نماید.

۲. بیشتر جهنمیان پس از تحمل عذابشان از جهنم خارج خواهند شد و به‌طور همیشگی در جهنم نخواهند ماند، درحالی‌که با در نظر گرفتن «جهنم» به مثابه «غایت خلقت» می‌بایست بیشتر جن و انس در جهنم جاویدان باشند (ج ۳۱، ص ۲۲۶).

۳. ادامه آیه تنها در صورت اعتقاد به اختیار انسان قابل فهم خواهد بود؛ زیرا در نفهمیدن با قلب، ندیدن با چشم و نشنیدن با گوش، اختیار انسان میان دو طرف مثبت و منفی «تفقه»، «ابصار» و «اسماع» لحاظ شده است، درحالی‌که معنای «غایت» دیدگاه جبری را اثبات می‌نماید (ج ۳۱، ص ۲۳۴).

۴. تقدیر «ما یرجع إلی مصالح الدین» فخر رازی نیز به نوعی در چارچوب «اختیار» معنا می‌شود.

۵. در صورت گرفتن معنای «غایت» برای لام، این آیه با سایر آیات موضوعی «هدف خلقت» در تعارض قرار می‌گیرد (ج ۳۱، ص ۲۲۹).

جوادی آملی (۱۳۹۲) پس از بیان اشکالات، معنای «عاقبت» را برای «لام» پذیرفته است و ابتدا به توضیح این معنا پرداخته و سپس برای اثبات آن در ادبیات عرب، آیات و روایاتی را آورده است (ج ۳۱، صص ۲۳۰-۲۳۱)؛ سپس براساس رویکرد فلسفی، «جبر علی» را در مقابل جبر محض و متوسط در نزد اشاعره قبول می‌نماید (نک ج ۳۱، ص ۲۴۶). همچنین، به راهگشا بودن این معنا از «لام»، در توضیح سایر آیات «هدف خلقت» اشاره کرده است (ج ۳۱، ص ۲۲۹).

^۱ تمامی این اشکالات بر تفسیر فخر رازی نیز مطرح می‌گردد.

جوادی آملی (۱۳۸۳) در بخش «معاد در قرآن» تفسیر موضوعی، سه استناد به آیه دارد. ایشان این آیه را در ذیل نوزدهمین سبب جهنم با عنوان «غفلت‌زدگی» مطرح نموده است. سپس در توضیح این آیه، به «معنای عاقبت» در «لام» اشاره کرده است؛ مثلاً در ترجمه آیه از تعبیر «برای جهنم واگذاریم.» به جای «خلق کنیم» استفاده کرده است. همچنین وی در توضیح آیه جهنمی شدن را نتیجه اطاعت نکردن از ندای فطری دانسته است (ج ۵، ص ۴۰۳). دومین استناد، در بحث «راز آفرینش جهنمیان» صورت پذیرفته است. ایشان در این قسمت به نقل از تفسیر علامه طباطبایی در این آیه بسنده کرده است (ج ۵، ص ۴۵۶). در ادامه مقاله، به تفاوت میان دیدگاه این دو مفسر از سویی و معتزله از سوی دیگر پرداخته خواهد شد.

مقایسه دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی با دیدگاه علامه طباطبایی و معتزله در آیه ۱۷۹ سوره اعراف

هرچند علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی به‌عنوان دو مفسر معاصر امامیه در بحث جبر و اختیار به «امر بین الأمرین» معتقد هستند و هر دو روش تفسیری قرآن به قرآن را برگزیده‌اند، اما در تفسیر خود معانی متفاوتی را برای «لام» برگزیده‌اند. طباطبایی (۱۳۹۰ ق) معنای «غایت تبعی» (ج ۸، ص ۳۳۴؛ ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۴۳۷) و جوادی آملی (۱۳۹۲) معنای «عاقبت» را برای «لام» در نظر گرفته‌اند (ج ۳۲، ص ۲۲۹).

طباطبایی (۱۳۹۰ ق) برای دچار نشدن به اشکالات معنای «غایت» به تأسیس نوع جدیدی از این معنا پرداخته و معنای «غایت تبعی» وی با معنای «غایت» نزد فخر رازی متفاوت است، به این معنا که مراد اصلی فاعل جهنم نیست، و از این رو اراده تبعی به آن تعلق گرفته است. برای مثال ایشان به بذره‌های بدون محصول در اراده کشاورز و ضایعات چوب باقی‌مانده از ساخت درب در اراده نجار اشاره نموده است. به عبارت دیگر، در انجام فعل، یعنی کار کشاورز و نجار، غرضی وجود دارد که به‌طور مستقیم ناظر به این ضایعات نیست، بلکه این موارد در انجام‌پذیری اصل فعل واقع می‌شوند (ج ۸، ص ۳۳۴). به نظر می‌رسد ایشان این معنا را از ابن‌سینا در رفع شبهه‌شروع استفاده نموده است. ابن‌سینا (۱۳۷۵) در اواخر نمط هفتم کتاب‌الاشارات و التنبیهاث در تبیین چرایی تعلق اراده الهی به شروع موجود در عالم به مراد بودن بالعرض این نواقص اشاره نموده است (ج ۳، ص ۳۲۰). با این توضیح به نظر می‌رسد جعل معنای «غایت تبعی» توسط طباطبایی ریشه در بیان فلسفی ابن‌سینا داشته و تحمیل اعتقاد بر ادبیات محسوب می‌شود.

البته معنای «غایت تبعی» و «عاقبت» دارای مرجع واحدی هستند و هر دو مفسر در عین توجه به سایر آیات «هدف خلقت» و اعتقاد به «أمر بین الأمرین»، این معانی را برگزیده‌اند. وجه تفاوت در این است که علامه طباطبایی برای اثبات برداشت معیار از آیه، معنایی را تأسیس نموده، اما جوادی آملی از ظرفیت ادبی موجود بهره برده است. با این حال، معنای «غایت تبعی» تأسیسی بوده و در مقابل معنای «عاقبت» با دارا بودن پشتوانه ادبی مناسب‌تر است (استرآبادی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۲۸۴؛ یمنی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۶۸). در ضمن نظر علامه طباطبایی دیدگاهی نادر محسوب می‌شود، زیرا در این آیه معنای «عاقبت» توسط بسیاری از مفسران امامیه و معتزله مطرح شده است (طوسی، بی تا، ج ۵، ص ۳۶؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۷۷۱؛ جصاص، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۲۱۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۷۹؛ سیدان، ۱۳۹۲، ص ۱۶)؛ اما معنای «غایت تبعی» صرفاً از سوی علامه طباطبایی مطرح شده است.

نکته دیگر آنکه دیدگاه جوادی آملی و معتزله تنها در انتخاب معنای «عاقبت» دارای اشتراک است. جوادی آملی (۱۳۹۲) در کنار اینکه در منازعه معتزله و فخر رازی، پاسخ‌های معتزله را پذیرفته است، به نادرستی عقیده «تفویض» نیز اشاره نموده است (ج ۳۱، ص ۲۴۵). همچنین در تفسیر آیه ۱۱۹ هود دیدگاه ایشان را از جهت فلسفی ابطال کرده است؛ جوادی آملی (۱۳۹۵) انسان را موجودی ممکن دانسته که استقلال از واجب‌الوجود برایش ناممکن است (ج ۳۹، ص ۶۰۴). به همین دلیل «تفویض» مطلق معتزله مردود خواهد بود. بنابراین، «معنای عاقبت» با تبیین آیت‌الله جوادی آملی دارای پشتوانه فلسفی بوده و با سایر آیات قرآن نیز منطبق است.

معنای معیار از «لام» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف و تفسیر مطابق بر آن

در بخش‌های قبل، دیدگاه تفسیری فخر رازی و جوادی آملی در تفسیر آیه ۱۷۹ سوره اعراف بررسی شد. همچنین به تأثیر عقاید کلامی در تبیین این آیه با محوریت ترجمه‌ها و تفاسیر پرداخته و وجوه ترجیح هر دیدگاه نیز بیان شد. در این بخش هر دو دیدگاه مقایسه شده و با استفاده از روش تفسیری «قرآن به قرآن» معنای مناسب‌تر و ترجمه و تفسیر مطابق با آن انتخاب خواهد شد.

همان‌گونه که بیان شد، فخر رازی (۱۴۲۰ ق) براساس رویکرد «اشاعره» معنای «غایت» را برای «لام» برگزیده است. وی این آیه را به مثابه دلیلی برای اعتقاد به جبر در افعال انسانی گرفته است. همچنین وی در سایر آیات

هم‌موضوع با هدف خلقت نیز به توجیه مبنای اشعری خود پرداخته است (ج ۱۵، ص ۴۰۸). وی در حل تعارض این معنای جبری با سایر آیات دال بر اختیار از روش‌هایی همچون تقدیر بهره برده است، درحالی‌که عدم تقدیر و عمل طبق ظاهر آیه را یکی از وجوه قوت تفسیر خود در این آیه بیان می‌نمود (ج ۱۵، ص ۴۱۰). اشکال دیگر اینکه فخر رازی در پاسخ به نقد اول معتزله مبنی بر هم‌راستا نبودن تفسیر جبری از آیه مورد بحث با سایر آیات اختیاری قرآن، جواب نقضی داده است. به عبارت دیگر، وی در مقام پاسخ، دو آیه دیگر که مفهومی جبری دارند را مطرح کرده است (ج ۱۵، ص ۴۱۰) و آیات ذکر شده در نقد معتزله را، که دال بر اختیار بودند، حل نکرده است. به همین دلیل، دیدگاه فخر رازی در این آیه با بخشی از آیات هم‌موضوع که مفهومی جبری از هدف خلقت را بازتاب می‌دهند موافقت دارد، ولی با تمامی آیات هم‌موضوع تناسب ندارد. همچنین در مواضعی برخلاف قاعده فلسفی سنخیت و عدمی بودن شرور، به تفسیر پرداخته، درحالی‌که این قواعد دارای کلیت و پذیرش عقلانی هستند و مخالفت با آنها به مثابه مخالفت با واقع تلقی می‌شود.

در مقابل، جوادی آملی (۱۳۹۲) براساس رویکرد امامیه معنای «عاقبت» را برای «لام» برگزیده و این آیه را در کنار تمامی آیات موضوعی «هدف خلقت» تفسیر کرده است. علاوه بر این، با توجه به پیشینه بحث در مورد معنای «لام» در این آیه، به تبیین تمامی احتمالات مطرح شده و نقد آنها پرداخته است (ج ۳۱، ص ۲۲۲). همچنین در عین اتحاد معنایی این تفسیر از آیه با رویکرد معتزله، وجوه تفاوت دیدگاه کلامی خود را در آیاتی همچون ۱۱۹ سوره هود یادآور شده است (ج ۳۱، ص ۲۴۶). بنابراین آیت‌الله جوادی آملی در کنار توجه به مبنای کلامی امامیه، از روش‌های علمی برای اثبات این معنا بهره برده و در اثبات این معنا برای آیه، صرفاً به رویکرد کلامی خود بسنده ننموده است.

به بیان دیگر روش تفسیری قرآن به قرآن در این آیه با سایر آیات هم‌موضوع صورت می‌پذیرد. این آیات عبارت‌اند از: آیه ۷ و ۱۰۵ و ۱۱۹ سوره هود، ۳۰ روم، ۱۷۸-۱۷۹ و ۱۸۲ اعراف، ۹۹ یونس، ۱۰ ابراهیم، ۱۱۵ مؤمنون، ۵۰ فرقان، ۷ شوری، ۵۶ ذاریات، ۵۰ طه، ۱۷ محمد، ۹ حدید، ۱۲ طلاق، ۲ ملک، ۳۶ قیامت و ۷-۱۰ شمس. این روش براساس روش علمی به برداشت از متن قرآن می‌پردازد، به گونه‌ای که تفسیر ارائه شده تحت تأثیر رویکردهای کلامی نباشد و براساس استخراج روح کلی قرآن در آن موضوع باشد (صدر، ۱۳۹۸، ص ۸۷). بر این

اساس، در این روش به جای آنکه فهم علمی بر برداشت از قرآن و آیات تحکم کند و معیار درستی عقیده قرارگیرند، اولویت با تمسک به ظاهر آیات است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، صص ۱۲-۱۳). بنابراین، استفاده از این روش در کنار جلوگیری از تفسیر جانب‌دارانه، به جامعیت تفسیر نیز می‌افزاید.

در مقایسه میان دو تفسیر مطرح‌شده از آیه، دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی به پنج دلیل صحیح است.

۱. ایشان با روش تفسیری قرآن به قرآن، آیه را تفسیر نموده‌اند و این امر موجب شده در سایر آیات هم‌موضوع، تعارض تفسیری پیش نیاید، درحالی‌که این تعارض در تفسیر فخر رازی در مورد آیات مورد تمسک معتزله به قوت خود باقی است.

۲. معنای «عاقبت» با ادامه آیه ۱۷۹ سوره اعراف و سیاق آیه (۱۷۸-۱۸۲ سوره اعراف) سازگاری دارد؛ درحالی‌که در معنای «غایت» نیاز به تقدیر در ادامه آیه هست.

۳. این تفسیر با قواعد فلسفی سنخیت و عدمی بودن شرور تناسب دارد، اما تفسیر فخر رازی با این قواعد در تعارض است.

۴. در تفسیر جوادی آملی با لحاظ روش قرآن با قرآن، از دخالت رویکرد کلامی در تفسیر و ارائه جانب‌دارانه آن جلوگیری شده است، درحالی‌که فخر رازی در سرتاسر تفسیر خویش درصدد تحکیم دیدگاه اشاعره بر مفهوم آیه است.

۵. با فرض دخالت رویکرد «امر بین الامرین» در تفسیر آیه، این دیدگاه کلامی منحصر به امامیه نیست و از میان اشاعره نیز قائلینی دارد (اصفهان‌ی، ۲۰۱۲، م، ج ۱، ص ۱۴۰؛ سبحانی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۱۱).

نتیجه‌گیری

در تفسیر آیه ۱۷۹ سوره اعراف، فخر رازی معنای «غایت» را برای «لام» انتخاب کرده و این معنا موجب پدید آمدن اشکالات متعددی شده است؛ از جمله آنها می‌توان به وجود سایر آیات هدف خلقت، که مخالف این تفسیر است، تعارض ادامه آیه با این معنا، در تقدیرگرفتن‌های متعدد در آیات معارض با تفسیر و بی‌پاسخ ماندن برخی از اشکالات معتزله و اشکالات قابل طرح از سوی امامیه اشاره کرد. جوادی آملی «لام» را به معنای «عاقبت» دانسته است. وی در ادامه تفسیر خود به بیان پیشینه اختلاف در تعیین معنای «لام» در این آیه و اثبات معنای «عاقبت» براساس روش

«قرآن به قرآن» پرداخت. همچنین در سایر آیات هم‌موضوع، رویکرد امامیه را به گونه‌ای توضیح داد که با این تفسیر اختلافی پدید نیامورد. این احتمال، با وجوه بیان شده، بر معنای «غایت تبعی» که توسط علامه طباطبایی نیز مطرح شده بود، برتری دارد، زیرا فارغ از رویکرد کلامی امامیه، با روش‌های علمی قابل اثبات خواهد بود. همچنین وجه اشتراک جوادی آملی و معتزله در گزینش معنای «عاقبت»، باعث اعتقاد وی به رویکرد تفویضی نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- آسه، جوادی. (۱۳۹۲). نقش علم نحو در تفسیر قرآن کریم. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- آیتی، عبدالمحمد. (۱۳۷۴). ترجمه قرآن، سروش.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق)، تفسیر القرآن العظیم (اسعد محمد طیب، محقق). مکتبه نزار مصطفی تبار.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۷۵). الاشارات و التنبیها. نشر البلاغة.
- ابن هشام، عبد الله بن یوسف. (بی‌تا). مغنی اللیب عن الکتب الأعیب. کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- ارشد ریاحی، علی. (۱۳۹۰). نقد و بررسی نظریه «خلق اعمال» فخر رازی و تاثیر آن در فهم او از آیات قرآن». فلسفه و کلام اسلامی. (۱)۴۴، ۱۱-۲۸.
- ارفع، کاظم. (۱۳۸۱). ترجمه قرآن. فیض کاشانی.
- استرآبادی، محمد بن حسن. (۱۳۸۴). شرح کافیة بن حاجب. دارالکتب العلمیة.
- اشعری، علی بن اسماعیل. (بی‌تا). اللمع فی الرد اهل الزيغ و البدع. المکتبة الأزهريه للتراث.
- اصفهانى، محمود بن عبدالرحمن. (۲۰۱۲ م). تسدید القواعد فی شرح تجرید العقائد. دارالضیاء.
- اکرمی، ایوب. (۱۳۸۶). «أمر بین الأمرین» در ترازوی براهین عقلی و آیات قرآن (قسمت دوم). پژوهش‌های قرآنی. ۱۷۵-۱۴۸، (۴۹)۱۳.
- انصاریان، حسین. (۱۳۸۳). ترجمه قرآن. اسوه.
- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۵۷). ترجمه قرآن. جاویدان.

پورجوادی، کاظم. (۱۴۱۴ ق). ترجمه قرآن. بنیاد دایره المعارف بزرگ اسلامی.
 تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۳۹۸). المطول فی شرح تلخیص المفتاح. هجرت.
 تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۴۰۹ ق). شرح المقاصد. الشریف الرضی.
 تقی‌زاده، حسن؛ و ده‌پهلوان، اکرم. (۱۳۹۰). بررسی دیدگاه‌های سه مفسر در مسئله‌ی خلق اعمال (زمخشری،
 طبرسی، فخر رازی). مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث. ۴۳(۲)، ۱۳۷-۱۶۶.

<https://doi.org/10.22067/naqhs.v43i2.14534>

جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵ ق). احکام القرآن (محمد صادق قمحاوی، محقق). دار احیاء التراث العربی.
 جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۹). تفسیر تسنیم (ج ۱). مرکز نشر اسراء.
 جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۳). معاد در قرآن (ج ۵). مرکز نشر اسراء.
 جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۲). تفسیر تسنیم (ج ۳۱). مرکز نشر اسراء.
 جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۵). تفسیر تسنیم (ج ۳۵). مرکز نشر اسراء.
 حسن، عباس. (۱۳۶۷). النحو الوافی مع ربطه بالأسالیب الرفیعة و الحیاة المتجددة اللغویة. ناصر خسرو.
 زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأفاویل فی وجوه التأویل
 (حسین احمد، محقق). دارالکتب العربی.
 سبحانی، جعفر. (۱۳۷۸). فرهنگ عقاید و مذاهب اسلامی. مؤسسه امام صادق (ع).
 سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی المسّمی بحر العلوم. دارالفکر.
 سیدان، سید جعفر. (۱۳۹۲). نظریه تفکیک یا روش فقها و علماء امامیه در فهم معارف حقه (علی ملکی میانجی،
 محقق). پارسیران.

صدر، سید محمدباقر. (۱۳۹۸). علوم قرآن. مؤسسه پژوهشی شهید صدر (ره).
 صیدی، محمود؛ منصور، احسان؛ و بیات، مرتضی. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی مسأله جبر در تفسیر کبیر فخر رازی
 و تفسیر المیزان علامه طباطبائی. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی. ۱(۱)، ۷۵-۹۴.

<https://doi.org/10.22091/ptt.2015.532>

طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه‌ی الأعلمی للمطبوعات.

- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۵۷). شرح الإشارات و التنبیها. نشر بلاغت.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن (احمد حبیب عامل، محقق). دارإحیاء التراث العربی.
- عاملی، بهاءالدین. (۱۳۹۱) الفوائد الصمدیة. نهاوندی.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). تفسیر الکبیر «مفاتیح الغیب». دارإحیاء التراث العربی.
- ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶ق). تأویلات أهل السنة. دارالکتب العلمیة.
- مدنی، سید علیخان. (بی تا). الحدائق الندیة فی شرح الفوائد الصمدیة. ذوی القربی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۲). عدل الهی. صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۹). فطری بودن دین. صدرا.
- مظفر، محمدرضا. (۱۳۸۵). اصول الفقه (عباسعلی زارعی سبزواری، محقق). بوستان کتاب.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۲۲ق). التمهید فی علوم القرآن. دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دارالکتب الإسلامیة.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۴۲۰ق). مجموعه رسائل فلسفی (حامد ناجی اصفهانی، محقق). انتشارات حکمت.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. دارإحیاء التراث العربی.
- ملکی، علی. (۱۳۹۷). ترجمه تفسیری و پیام رسان برای جوانان و نوجوانان. نقش ایران.
- موحدی، عبدالعلی. (۱۳۸۸). امامت تطبیقی. انتشارات رادنگار.
- الهی قمشهای، مهدی. (۱۳۸۰). ترجمه قرآن. فاطمة الزهراء.
- یمنی، ابن حیدرة. (۱۴۰۴ق). كشف المشکل فی النحو. مطبعة الإرشاد.

References

- Akrami, A. (2007). "Principle of middle position" in the scale of rational arguments and the verses of the Quran (part two). *Qur'anic Researches*, 13(49-50), 148-175. [In Persian].
- Ameli, B. (2012). *Al-Fawa'id al-samadiyyah*. Nahavandi. [In Arabic].
- Ansarian, H. (2004). *Tarjume-yi Qur'an*. Usweh. [In Persian].
- Arfa, K. (2002). *Tarjume-yi Qur'an*. Fayd Kashani. [In Persian].
- Arshad Riahi, A. (2011). A Critique of Fakhr al-Din al-Razi's theory of "creation of acts" and its influence on his understanding of Quranic verses. *Philosophy and Kalam*, 44(1), 11-28. [In Persian].
- Aseh, J. (2013). *Naqsh-i 'ilm-i nahw dar tafsir-i Qur'an-i Karim*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Arabic].
- Ashari, A. (n.d.). *Al-Luma' fi al-rad ahl al-zigh wa al-bada'*. Al-Maktabat al-Zahariyyah li-l-Turath. [In Arabic].
- Astarabadi, M. (2005). *Sharh-i kafiyat b. Hajib*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Avicenna (Ibn Sina). (1996). *Al-Isharat wa al-tanbihat*. Nashr al-Balaghah. [In Arabic].
- Ayati, A. M. (1995). *Tarjume-yi Qur'an*. Suroush. [In Persian].
- Elahi Qomsheie, M. (2001). *Tarjume-yi Qur'an*. Fatimat al-Zahra (A.S.). [In Persian].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Tafsir al-Kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Hasan, A. (1988). *Al-Nahw al-wafi ma'a rabita bi-l asalib al-rafi'ah wa al-hayat al-mutajaddidah al-lughwiyyah*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Ibn Abi Hatam, A. R. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. (A. M. Tayyib, Ed.). Maktabat Nizar Mustafa Tabar. [In Arabic].
- Ibn Hashim, A. (n.d.). *Mughni al-labib 'an al-kutub al-a'arib*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Isfahani, M. (2012). *Tasdid al-qawa'id fi sharh tajrid al-'aqa'id*. Dar al-Diya. [In Arabic].
- Jassas, A. (1985). *Ahkam al-Qur'an*. (M. S. Qamhawi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2000). *Tafsir Tasnim, vol. 1*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2004). *Ma'ad dar Qur'an*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2013). *Tafsir Tasnim, vol. 31*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2016). *Tafsir Tasnim, vol. 35*. Esra Publications. [In Persian].

- Madani, A. (n.d.). *Al-Hada'iq al-nadiyyah fi sharh al-fawa'id al-samadiyyah*. Dhawi-l Qurba. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir-i namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Maliki, A. (2018). *Tarjume-yi tafsiri va payam rasan baraye javanan va nojavanan*. Naqsh-i Iran. [In Persian].
- Marefat, M. H. (2001). *Al-Tamhid fi 'ulum al-Qur'an*. Daftar-i Intisharat-i Islami affiliated to Jamiat Modarresin Hawza-yi Ilmiyya-yi Qom. [In Arabic].
- Maturidi, M. (2005). *Ta'wilat Ahl al-Sunnah*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Motahhari, M. (2003). *'Adl-i ilahi*. Sadra. [In Persian].
- Motahhari, M. (2020). *Fitri budan-i din*. Sadra. [In Persian].
- Muwahhidi, A. A. (2009). *Imamat-i tatbiqi*. Radnegar Publications. [In Persian].
- Muzaffar, M. R. (2006). *Usul al-fiqh*. (A. A. Zareie Sabsvari, Ed.). Bustan-i Kitab. [In Arabic].
- Naqizada, H. and Dehpahlavan, A. (2012). Examination of three interpreters' viewpoints on the issue of creation of actions (Zamakhshari, Tabarsi, Fakhr Razi). *Quran and Hadith Studies*, 43(2). <https://doi.org/10.22067/naqhs.v43i2.14534>. [In Persian].
- Payandeh, A. Q. (1978). *Tarjume-yi Qur'an*. Javidan. [In Persian].
- Pourjavadi, K. (1993). *Tarjume-yi Qur'an*. The Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Sadr, M. B. (2019). *'Ulum Qur'an*. Muassasa-yi Pazhouhesh-i Shahid Sadr. [In Arabic].
- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir al-Samarqandi al-musamma Bahrul 'Ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Seydan, J. (2013). *Nazariye-yi tafkik ya ravish-i fuqaha wa 'ulama'-i Imammiiyah dar fahm-i ma'aref-i haqqeh*. (A. Maleki Miyanji, Ed.). Parsiran. [In Persian].
- Seydi, M., Mansouri, E. & Bayat, M. (2015). Comparative Study of the Problem of Absolute Determination in Fakhr Razi's Tafsir al-Kabir (the Large Commentary) and Allamah Tabatabaii's Tafsir al-Mizan (the Criterion Commentary). *Comparative Interpretation Research*, 1(1), 75-94. doi: 10.22091/ptt.2015.532. [In Persian].
- Shirazi, S. M. (Mulla Sadra). (1981). *Al-Hikmat al-muta'aliyah fi al-asfar al-'aqliyat al-arba'a*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Shirazi, S. M. (Mulla Sadra). (1999). *Majmu'a rasa'il falsafi*. (M. Naji Isfahani, Ed.). Hekmat Publications. [In Arabic].
- Sobhani, J. (1999). *Farhang-i 'aqa'id wa madhahib-i Islami*. Muassasa-yi Imam Sadiq (A.S.). [In Persian].

- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1998). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir al-mizan*. (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami, affiliated to Jamiat Modarresin Hawza-yi Ilmiya-yi Qom. [In Persian].
- Taftazani, M. (1988). *Sharh al-maqasid*. Al-Sharif al-Radi. [In Arabic].
- Taftazani, M. (2019). *Al-Mutawwal fi sharh talkhis al-miftah*. Hejrat. [In Arabic].
- Tusi, M. (1978). *Sharh al-isharat wa al-tanbihat*. Balaghah Publications. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. (A. H. Amil, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Yemeni, I. H. (1984). *Kashf al-mushkil fi al-nahw*. Matbaat al-Irshad. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil*. (H. Ahmad, Ed.). Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].